



बारवांचे महत्त्व

प्रा. डॉ. श्रीहरी रंगनाथराव पितळे

इतिहास विभाग प्रमुख, स्व. पुष्पादेवी पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय, रिसोड, जि. वाशिम

येत्या शतकात जगामध्ये सर्वाधिक भेडसावणारी समस्या जर कुठली असेल तर ती पाण्याची होय. जर तिसरे जागतिक महायुद्ध झालेच तर ते केवळ पाण्याकरीता होईल असे भविष्य जाणकार लोक वर्तवित आहेत. महाराष्ट्रामध्ये पाण्याचे दुर्भिक्ष आणि त्यातून उद्भवणारी गावपातळीवरील वैमनस्य आजच पहावयास मिळत आहे. महाराष्ट्र हे भावी काळात पाण्याअभावी वैराण वाळवंट बनून उजाड होईल अशी शक्यता वर्तविली जात आहे. याचे कारण पाण्याची खोलवर जात असलेली पातळी हे आहे. आजपर्यंत पडलेले दुष्काळ अन्न अभावाचे असायचे. ओला वा कोरडा दुष्काळ पडल्याने पिके होत नसायची, परिणामी अन्नाचा तुटवडा निर्माण होऊन जनसंख्या प्रभावित व्हायची. पण गेल्या दशकात पडलेले दुष्काळ हे पिण्याच्या पाण्याचाही अभाव असायचे आहेत. १९७२ च्या दुष्काळात मिलोचा गहू खावा लागला पण पिण्यासाठी पुरेसे पाणी होते. गेल्या काही वर्षात मराठवाड्यातील दुष्काळात पाण्याअभावी लोकांना स्थलांतरे करावी लागली होती. ह्या दुष्काळांची भयावहता दिवसेंदिवस वाढत चाललेली आहे. अशा स्थितीत पाणी साठवण्याच्या ऐतिहासिक बारव स्थापत्याकडे संशोधकांचे लक्ष वेधले जात आहे.

दुष्काळाची समस्या

भारत हा कृषीप्रधान देश असल्याने तसेच येथील बहुतांश शेती पावसाच्या पाण्यावर निर्भर असल्याने दुष्काळ पुर्वापासून सातत्याने पडत आलेला आहे. असे म्हटल्या जाते की दर तिसऱ्या वर्षी भारताच्या कुठल्यातरी भागात भीषण दुष्काळ पडत आलेला आहे. त्यामुळे सर्वच भाग कमी अधिक प्रमाणात प्रभावीत होत आलेले आहे. धान्याचा दुष्काळ परवडला, कारण देशाच्या एका भागातून दुसऱ्या भागात धान्य पुरवठा करता येतो. पण पाणी हे जीवन असल्याने, म्हणजेच पाण्याअभावी जगणेच अशक्य असल्याने एवढ्या माठ्या प्रमाणात पाणी बाहेरून पुरवणे हे अशक्य आहे. रेल्वेद्वारे, टॅकरद्वारे पाणी पुरवण्याचे प्रयोग शासनाद्वारे करण्यात आले, पण ते अपुरे ठरलेले आहेत. पर्यावरण न्हासामुळे तसेच जागतिक उष्णतामान वाढत असल्याने निसर्गचक्र बदलले, जमिनीतील पाणी खोलवर गेले, पाण्याची साठवणूक कमी झाली, पाणी मुरण्याची स्थाने आधुनिकीकरण आणि शहरीकरणाच्या नावाखाली बंद करण्यात आली. या सर्वांचा एकत्र आणि दृश्य परिणाम म्हणून दुष्काळाची वाढणारी तीव्रता दाखवता येते. लोक असे म्हणतात की, पाऊस कमी पडल्याने दुष्काळ पडतो. हे खरे नाही. निसर्ग अन्याय करित नाही. पाऊसाचे पडण्याचे प्रमाण आजही पुर्वा इतकेच आहे. फक्त ते विशिष्ट कालावधीत न पडता एकदम पडून जाते. चार महिन्यात पडावयाचा तो पाऊस चार दिवसांमध्ये पडून जात आहे. त्यामुळे समस्या पाऊसमान कमी झाल्याची नाही तर साठवणूक क्षमता नसल्याची आहे. हा सर्व अभ्यास कदाचित आपल्या पूर्वजांनी केलेला असावा, म्हणून त्यांनी बारव, विहीरी, आड, पुष्करणी, तलाव असे विविध प्रकल्प पाणी साठवणुकीसाठी तयार केलेले होते. यांमध्ये आदेशानुसार, राजवटीनुसार आणि स्थानिक उपलब्ध सामुग्रीनुसार वैविध्ये आढळतात. यांपैकी बारव हा प्रकल्प उपयोगीतेच्या आधारवर सर्वाधिक लोकप्रिय झालेला होता.

बारवाचे संदर्भ

वेद, पुराणे यांमध्ये बारवाचे संदर्भ आढळतात. ऋग्वेदात विहीरीचे, रहाटाचे संदर्भ मिळतात. जातक कथांमध्ये पुष्करणीची नोंद मिळते. चालुक्य राजा सोमेश्वर यांचा मानसोल्लास, राजा भोज यांचे ते समरांगण सूत्रधार, भुवनदेवकृत अपराजित पृच्छा, वराहमिहिराची बहत्संहिग, विश्वकर्मा, मयमत, कश्यप यांच्या ग्रंथरचना, याज्ञवल्क्य स्मृती, कात्यायनस्मृती, मत्स्यपुराण, महानुभाव साहित्य, वारकरी साहित्य, या साहित्यकृतींशिवाय अनेक शिलालेखांमधून बारवाचे संदर्भ मिळतात.

बारवांचा उगम

बारवांचा उगम लेण्यांमधील टाक्यांपासून झाला. यास लयनस्थापत्य म्हणतात. पाणीयपोढी किंवा माणपोढी, न्हाणकोठी ही प्रारंभिक रूपे होती. प्रारंभीची नगरे आणि धर्मक्षेत्रे नद्यांच्या काठावर होती. पुढे जेव्हा नदी नसणाऱ्या ठिकाणांवर नगरांचा विकास होऊ लागला तेव्हा भूगर्भातील पाणी आणि पावसाचे पाणी यांचा वापर करण्यासाठी आड, विहीर, बारव आणि पुष्करणी तयार केल्या जाऊ लागल्या. गुप्तकाळापासून भव्य मंदिराच्या बांधकामांचे प्रमाण वाढले. भव्य मंदीरांमध्ये कर्मचारी वर्ग संख्येने वाढला. अनेक प्रकारचे अभिषेक, स्नान, पंचोपचार पूजा, अष्टभोग आणि तीर्थ प्राशन यांसारख्या गरजा लक्षात घेऊन मंदीर परिसरात कल्लेज, तीर्थ आणि बारवांची बांधकामे होऊ लागली. महाराष्ट्रात इ. स. आठव्या शतकापासून तेराव्या चौदाव्या शतकापर्यंत बारवांची निर्माती उत्साहपूर्वक होत राहिली. बारवांची भव्यता लक्षणीय होती.

बारवांची रचना

बारवाचे स्थान निश्चित करताना भूगर्भातील पाण्याची उपलब्धता तपासणे गरजेचे असते. यासाठी प्राचिन काळापासून भारतीयांनी स्थानिक पातळीवर पाणी शोधण्याची अनेक तंत्रे पर्यावरणाच्या अभ्यासातून शोधलेली होती. यांची सुत्रे अनेक प्राचीन ग्रंथांमधून मिळतात. वास्तूचा प्रकार, आकार, उपलब्ध भूभागाचा विचार करून मगच उत्खनन केले जाई. बांधकामासाठी आवश्यक त्या दगडांचा वापर केला जात असे, जेणेकरून बांधकाम हजारो वर्षे टिकले पाहिजे. जमिनीच्या बाहेरील बाजुने पडणारा समांतर दाब, पाण्याचा दाब आणि स्वतःच्याच भारदस्तपणामुळे पडणारा अतिरिक्त भार सहन करण्याची क्षमता या बारवेत असावी याची काळजी घेतली जात होती. पावसाळ्यात पडणाऱ्या अतिरिक्त पाण्याचा दाब हा त्याच्या पायाच्या रुंदीवर केवळ १/३ भागावर पडणे आवश्यक असते. बारवेच्या बांधकामात पायऱ्यावर मध्यभागी पुढे आलेला पायरीचा दगड बांधकामासाठी वापरण्यात आला. यामुळे निर्माण होणाऱ्या दाबाचे तणावाचे सहज विकेंद्रीकरण होई.



शकेल अशी तिच्या पायाची रचना करीत तर दर्शनी भागाच्या मागील पृष्ठाची धृती टाळण्यासाठी तसेच पाण्याच्या पाझराबरोबर अन्य सामुग्री पुढे सरकू नये म्हणून आवश्यक तेथे योग्य अशी व्यवस्था होती. पहिल्या दगडी धरावरील दुसरा थर दोन सेंटीमीटरने मागे बसवला जात होता. हा प्रश्ने खाच पुढे सरकणाऱ्या दगडास अटकाव करते याला अटकाव-जोड म्हणतात. दोन समांतर दगडास खाच करून त्यात शिसे किंवा तांबे वितळवून ओततात. कोपऱ्यावरील दगड काटकोनात घडवलेला असतो. दोन पायऱ्यांमधील उंची एक ते दीड मीटर असते. बारवेला जमीन पातळीवर संरक्षक भिंत असते. या भिंतीला आतून देवकोष्ठ, मंडप ठेवलेले असतात. बारवाचा व्यास बार वाव असावा अशी कल्पना होती. एक वाव म्हणजे दीड मीटर. 'बारा वाव' या शब्दावरूनच बारव असा शब्द निर्माण झाला.¹

बारव लोकश्रद्धेचे केंद्र

जलसाठवण केंद्रे म्हणजे बारव, विहीरी, पुष्करणी यांचे जतन व्हावे म्हणून जल ही देवता मानून या बारव, विहीर इ. साठ्यांना लोकश्रद्धेचे केंद्र बनवण्यात आले. या बारव-विहीरींमध्ये देवता प्रकोष्ठ स्थापन केले जात होते. काहीसण, उत्सव तेथे साजरे केले जात असत उदा. गंगादशहरा. चक्रधरस्वामी हिवरळी (जालना) येथे असतानाची एक लीळा घडली. "..... भाटेपूरीचे मार्गी विहीरीपूर्वे स्वामी उभे राहिले : सर्वज्ञे म्हणतील तेथील देवतां शरं स्थानिची गा: तव विहीरीआतुनी देवता नीगालीया: गोसावीयांपासी आलीया: श्रीचरणा लागल्या: " ² नामदेव महाराजांनी कुशावर्त तीर्थाच्या स्नानाचे महत्त्व सांगताना म्हटले आहे की, "कुशावर्ती करिता स्नाने। त्याचे कैलासी रहाणे।।" वाशिमच्या 'वत्सगुल्म महात्म्य' ग्रंथात पद्मतीर्थाच्या संदर्भात दारिद्र्यहरणतीर्थ, तारातीर्थ, लक्ष्मणतीर्थ, चक्रतीर्थ, कोटीतीर्थ या तीर्थांच्या पौराणीक कथा देण्यात आलेल्या आहेत.³ मद्रुदाईचे मीनाक्षी मंदीराचे महात्म स्वर्णपद्मजलाशया भोवती तसेच तिरुपतीचे महात्म्य 'स्वामी पुष्करणी' भोवती फिरते. लोणारचे लिंबीबारव हे वायुतीर्थ म्हणवून वायु आणि सूर्यदेवतेशी संबंध जोडण्यात आलेला होता.⁴

निष्कर्ष

भारताभोवती येत्या काळात दुष्काळाचे संकट दिवसेंदिवस भीषण रूप धारण करते होत जाणार आहे. पाण्यासाठी युध्दे होतील. गावोगावी पाण्यासाठी उग्ररूप तर सध्याच पहावयास मिळते. अशा स्थितीत प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या बारवाचे महत्त्व जाणून घेतले पाहिजे. या बारवांनी शेकडो वर्षे लोकांची आणि गावांची तहान भागवलेली आहे हे विसरून चालणार नाही. बारवांची रचना स्थान आणि बांधकाम हजारो वर्षांच्या उपयोगितेच्या दृष्टीने करण्यात आलेले होते. ह्या बारवा महाराष्ट्रभर विपुल प्रमाणात स्वातंत्र्यापर्यंत तग धरून सुस्थितीत होत्या. स्वातंत्र्यानंतर मात्र आपण या बारवांकडे साफ दुर्लक्ष केले. एकतर बारवे बुजवण्यात आली किंवा बारवांना कचराकुंडी करण्यात आले. बारवा अशा ठिकाणी निर्माण केल्या गेल्या आहेत की जेथे पाण्याचा शाश्वत स्रोत आहे. बारवा पावसाचे पाणी साठवून ठेवण्यासाठी सक्षम असतात. आपल्याला दुष्काळाशी सामना करताना या बारवांचे पुनरुज्जीवन करणे लाभकारी ठरेल. बारवा हा एक ऐतिहासिक ठेवा आहे. बारवांमधून गतकाळातील भूमीपरिक्षण तंत्र, भूगर्भातील जलसंशोधन तंत्र, वास्तुरचनाशास्त्र आणि लोकश्रद्धा व देवताविश्वांचा परिचय होतो. हा ऐतिहासिक ठेवा जपण्याची गरज लक्षात घेऊन व त्यादृष्टीने पाऊले घडणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

- 1) डॉ. अरुणचंद्र पाठक, महाराष्ट्रातील बारव स्थापत्य, मराठवाडा संशोधन मंडळ, लातूर, २००१, पृ. ३१-३२
- 2) वि. धि. कोलते (संपा.) लीळाचरित्र, मुंबई, पृ. लीळा, पृ. ४८४
- 3) य. खु. देशपांडे, वत्सगुल्ममहात्म्य, यवतमाळ, शके १८७२
- 4) प्रा. सुरेश मापारी, ऐतिहासिक लोणार, २००७, पृ. ७२ ते ७६



Co-ordinator

Late Pushpadevi Patil Arts & Science
College, Risod Dist Washim-444506



Principal

Late Pushpadevi Patil Arts & Science
College Risod Dist-Washim